

İSNÂDIN ARAP DİLİ VE İSLÂMÎ İLİMLERDEKİ ÖNEMİ*

Fuat SEZGİN

Çev.: Hüseyin KAHRAMAN**

Makaleye başlamadan önce bu konu ile neden ilgilendiğimi açıklamak istiyorum.

1947-1950 yılları arasında Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın "Mecâzu'l-Kur'an" adlı kitabının tahkik ve incelemesi ile uğraşıyordum. Bu esnada İbn Hacer'in zikrettiği bir takım bilgiler dikkatimi çekti. Bu bilgilere göre Buhâri, el-Câmiu's-Sahih'inde " قال معمر " veya " قال أبو عبيدة " diyerek Ebû Ubeyde'den nakillerde bulunmaktadır. el-Câmiu's-Sahih'i inceleyince, Buhâri'nin muhtelif bablarda ve özellikle de Babu't-Tefsir'de Mecâzu'l-Kur'an'dan pek çok nakilde bulunduğunu, hatta Ebû Ubeyde'nin kitabını bu babda adeta özetlemiş olduğunu gördüm.

O günden itibaren şu soru zihnimi meşgul etmeye başladı: Buhâri'yi Câmiî'inde lugatla ilgili bir kitaptan tamamen lugatla ilgili mes'eleleri nakletmeye sevkeden amil ne idi? Çünkü O'nun bu kitabı te'lif etmekten kasdı, sahih ve kesiksiz bir ravi zinciriyle Hz. Peygamber'e ulaşan hadisleri toplamaktı. Böylece aklıma ikinci bir soru daha takıldı: Acaba Buhâri başka yazılı kaynaklardan da istifade etmiş miydi? Çünkü ben Buhâri'nin topladığı hadislerin şifahî olarak rivayet edildiğini zannetmekteydim.

* Bu makale, Fuat Sezgin'in "Muhadarat fî Tarihi'l-Ulumi'l-Arabiyyeti ve'l-İslamiyye" (Arap Dili ve İslami İlimler Tarihine Dair Konferanslar) adlı kitabından alınmıştır.

** Araş. Gör.; U. Ü. İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı.

Cevap verebileceklerini umduğum kişilere ve 1951 yılında İstanbul'da bir araya geldiğim müsteşriklere bu soruları sordum. 1952'de Ezher alimlerinin beni tatmin edecek cevaplar verebileceklerini umarak Kahire'ye gittim. Fakat sorum cevapsız kaldı. Bunun üzerine ne kadar vakit alırsa alsın bu konuyla özel olarak ilgilenmeye karar verdim. 1954 yılında bu çalışmayı bitirdim ve tatmin edici bir cevap bulabilme hususunda sık sık ümitsizliğe kapıldım.

Burada özet olarak vereceğim bilgilerin, hedefe ulaşırken karşılaştığım zorlukların ortaya konmasında yeterli olacağını umuyorum. Hedefe ulaşmak kolay olmakla birlikte bu sıkıntı, muhaddislerin yaşadığı ortamdan zaman itibariyle uzak olmamızdan dolayı zorluk arzeden bir yolu takip etmemden kaynaklandı.

O esnada ben, müsteşriklerin talebelerinin çalıştığı tarzda çalışıyordum. Şüphesiz bunlar son iki asırda İslami ilimler sahasında otorite haline gelmişlerdi. Hadis sahasında çalışan ve isnadın ehemmiyetini bilenlerin de kabul ettiği gibi, Müsteşrik Goldziher'in mühim neticeler elde ettiği bilinen bir gerçektir. O, bu sahada çeşitli makaleler yazmış, "İslamî Tetkikler" (Muhammedanische Studien-1889-1890) adıyla hacimli bir kitap te'lif etmiştir. Bu kitap 19. asrın sonlarında yayınlanmıştır. Şurası bir gerçektir ki Goldziher, Almanyalı selefi Sprenger'i takip etmiş ve O'nun elde ettiği neticeler üzerine süslü fakat aldatıcı bir bina inşa etmiştir.

Goldziher incelemesine Sprenger'in, hadis kitaplarının şifahi kaynaklara dayandığını iddia eden hatalı görüşü iptal ettiğini söyleyerek başlar. Ancak Goldziher de, dini endişe ve İslami fırkaların inanç esaslarına gösterdiği ihtimamın, daha sonraları hadis tedvinine kötü bakılmasına sebep olduğu görüşündedir. Böylece hatalı görüş yeniden ortaya çıkmış olmaktadır.

Sprenger'in güvenilir kaynaklardan elde ettiği bilgilerden hareketle Goldziher, hadislerin sayfa ve cüzler halinde yazılmasının İslam'ın ilk yıllarında fiili olarak tamamlandığı görüşündedir. Daha fazla bilgiler elde edince bu konuda yeni bir düşünceye ulaştı. Şöyle ki; Sahabe ve Taibun'un, Hz. Peygamber'in sözlerini ve O'ndan rivayet edilen haberleri korumak isteyip kaybolmasından korkarak yazıya geçirmeleri ihtimal dahilindedir... Ve sıradan insanlardan nakledilen sözlerin bile tedvin vasıtasıyla koruma altına alındığı bir toplumda Hz. Peygamber'in sözlerinin rastgele ezberlenmeye terkedilmiş olması caiz midir?

Goldziher devamla şöyle diyor: "İslamın ilk dönemine ait bu görüş, ne olursa olsun doğru bir görüştür. Fakat biz bundan sonrası için nispeten daha zayıf bir varsayım ile karşılaşıyoruz. Bu da, bu dönemi takip eden yıllarda müslümanların hadisi, tedvin yoluyla koruma altına almaktan çekinmeye başlamalarıdır".

Ulaştığı bir sonuç ortaya koymaktadır ki Goldziher, daha sonra ortaya konan hadis müdevvenatı ile ilgili haberleri ihmal etmiş, hadislerin cem'i ve

tedvini ile ilgili çalışmaların H. II asrın sonlarıyla III. asrın ilk yıllarında başladığını kabul etmekle yetinmiştir. Şu halde Goldziher'e göre, Buhari ve Müslim'in Cami'leri gibi hadis mecmuaları, ilmi ve tenkidçi bir metoda göre ortaya konmuş çalışmalar sayılmazlar. Yine bu hadis mecmuaları çok ince kural-lara göre hazırlanmış olan ve hadisleri toplayan müelliflerin, kendilerine seleflerinden kalan kitaplardan seçerek meydana getirdikleri metodik bir tasnife de uygunluk arz etmek. Goldziher'in de düşündüğü gibi, selefleri bu kitapları oluşturmak için uzun seyahatları boyunca şifahi yoldan elde ettikleri hadisleri toplayıp ardarda koymak zorunda kalmışlardır. Fıkıh kitaplarının durumu da böyledir.

Tüm bunlarla Goldziher ortaya şu soruyu atmayı hedeflemiştir: "Şifahî rivayetlere dayanarak yazılan bu rivayetler ne kadar sahihtir ve bunların tarihi bir değeri var mıdır?... O'na göre bu rivayetlerin hiçbir tarihi değeri yoktur ve bunlar, bu gibi haberleri bizim için yazıya geçiren musannifin, zamanın temayülünü yansıtmamasından başka birşey değildir. Goldziher devamla şöyle diyor: "Bize şifahi yolla ulaşmasına rağmen hadislerden pek çoğunun sahih olduğu konusundaki şaşkınlığını ortaya koyan Hollanda'lı alim R. Dozy'nin iyimserliğine biz iştirak edemiyoruz".

"المشي الطويل في طريق شفوي" (Şifahi Yöntem) veya "الطريقة الشفوية" (Şifahi yöntemin uzun süre kullanılması) tabirleri, pek çok mütehasıs sadece hadis rivayeti için değil, mesela Târîhu't-Taberî ve Kitâbu'l-Eğanî'yi incelerken karşılaştıkları edebî ve tarihî haberlerin rivayetinde de kullanmışlardır.

Sonuçta hadis külliyatının şu merhalelerden geçtiği gerçeğine ulaşmış oldum:

1- Hadislerin Yazılması:

Hadisler bu merhalede "Sahife" veya "Cüz" denen küçük tabletlere kaydedilmiştir. Sahabe asrında bu Tabiun döneminin başlarına kadar sürmüştür.

2- Hadislerin Tedvini:

Bu merhalede dağınık malzemeler toplanmış olup H. I. asrın son çeyreği ile II. asrın ikinci çeyreğini kapsamaktadır.

3- Hadislerin Tasnifi:

Bu merhalede hadisler, konusuna göre fasıl ve bablara ayrılmıştır. Bu tertip H. II. asrın ikinci çeyreğinde başlamış ve hadislerin Sahabi isimlerine göre tertip edildiği farklı bir yöntemin ortaya çıktığı II. asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Bu ikinci yöntemle oluşturulan kitaplara "Müsned" ismi verilmiştir.

H. II. asırda bablara göre tasnif edilen kitaplar tertip edilmiş, Kütüb-i Sitte ve Sünen-i Dârimî gibi özet çalışmalar ortaya konmuştur.

Hadis sahasındaki te'liflerin gelişimi hakkındaki bu düşüncem:

1- Bu alanda yapılan ilk çalışmalardan bize ulaşan bilgilere,

- 2- Bu dönemden günümüze kalan kitaplara,
- 3- Materyal araştırmasına dayanmaktadır.

Bu kaynaklar bize göstermektedir ki; bu ilk dönemdeki hadis kitabı müellifleri çalışmalarını şifahî olarak naklediyor görünmekle birlikte hadisleri birbirlerinden yazılı bir metne dayanarak alıyorlardı.

Müsteşriklerden bazıları -ki Goldziher de bunlardandır- bu erken döneme yani hadislerin yazıldığı döneme ait bazı bilgileri elde etmişlerdi ve bunların sıhhatinden şüphe duymuyorlardı. Goldziher bu merhalelerle meşgul olmuş, hatalı fikirlere dayanarak tadvin ve tasnifin başlangıcıyla alakalı rivayetleri tenkid etmeye çalışmıştır. Fakat daha işin başında hadislerin tedvini ile tasnifi arasındaki farkı dikkate almamış, bunun neticesi olarak bu iki devre ait rivayetleri açıkça birbirine karıştırmıştır.

"Târîhu't-Turâsi'l-Arabî" adlı kitabımın ilk cildinin bu konuyla alakalı kısmında zikrettiğim delilleri bir tarafa bırakarak özetle diyebilirim ki; hadislerin tedvini Emevi döneminin sonlarında tamamlanmıştır. Zührî'nin (H. 125) hadislerin tedvininde büyük bir rolü olmuştur.

Hadisleri bablara göre ilk defa tasnif eden alimlerin isimleri pek çok kaynakta yer almaktadır. Bunlar arasında: Mekke'de İbn Cüreyc (H. 150), Yemen'de Ma'mer b. Râşid (H. 152), Basra'da Hişam b. Hassan (H. 148), Saîd b. Ebi Arûbe (H. 150), Kufe'de Süfyan es-Sevrî (H. 161) sayılabilir. Bu dönemden bize ulaşan en eski kitap Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i, sonra Katade'nin Kitâbu'l-Menâsik'i ve Rabi' b. Habîb el-Basrî (H. 160) nin Câmi'i gelmektedir.

Şimdi, şekil açısından Hadis veya genel olarak İslamî rivayetten bahsetmeliyim. İlk asırlarda Arapçayla ilgili te'lif hareketi çalışmalarında bu bakış açısının büyük bir önemi vardır. İşte başlangıç noktası burasıdır. Eğer değişik sahalarla ilgili olarak bize ulaşan rivayetlerin tarihi değerini araştırıyorsak buradan hareket etmemiz ve Hadis ilminin önemli bir yönüyle alakalı hükümleri incelerken buna özel bir ihtimam göstermemiz gerekmektedir. Bu yön de; *تحمل العلم* yani ilim alma metodlarıdır. Bu özellik sadece İslam medeniyetine hasır. Başka medeniyetlerde bunun bir benzerine rastlamıyoruz. Modern Araştırmalarda ortaya çıkan hatalı düşüncenin temel sebebi de budur.

İlim Alma, Hadis İlmiyle ilgili metodoloji yani Hadis Usûlü kitaplarında genelde sekiz kısma ayrılmaktadır:

1- **Sema'**: Öğrencinin veya dinleyenin, şeyhin hafızasından ya da kitabından naklettiği rivayetleri bizzat duymasıdır. Bu yolla alınan hadisler için " *حدثني* " veya " *سمعت عن* " gibi ibareler kullanılır.

2- **Kıraat**: Öğrencinin veya bir başkasının kitaptan ya da hafızasından bir veya birkaç hadisi şeyhe okumasıdır. Şeyh bu esnada susup dinler ve bunu kendi

nüshasındaki veya ezberindeki ile karşılaştırır. Bu tür hadisler için " أخبرني " veya " قرأت على " ibareleri kullanılır.

3- İcazet: İki kısma ayrılmaktadır:

a) Şeyhin veya ravinin bir veya daha fazla metni rivayet etmesi için bir başkasının izin vermesi veya rivayet edebileceğini açıkça belirtmesidir.

b) " إني أجزئك جميع مروياتي " (Tüm rivayetlerim için sana icazet veriyorum) örneğinde olduğu gibi açıkça belli olmayan kitapların rivayeti için izin vermesi veya bunu açıkça belirtmesidir. Bu yolla alınan hadisler genellikle "أجازني" bazen de " أخبرني " ibaresi ile rivayet edilir.

4- Mûnavele: Şeyhin öğrencisine kendi asıl kitabını veya rivayet ettiği bir kitabı ya da bununla karşılaştırılmış bir nüshayı verip "Bu benim kitabım veya rivayetimdir. Bunun rivayeti için sana izin veriyorum" demesidir. Bu nüshayı geri almamak üzere verir veya yazıp geri iade etmesini şart koşar. Bu tür hadisler için genelde " أخبرني " nadiren de " ناول " ibareleri kullanılır.

5- Kitabet veya Mükatebe: Şeyhin kendi kitabından veya rivayetlerinden bir nüsha hazırlaması veya bir başkasına yazdırmasıdır. Şeyhin öğrencisine açık bir şekilde " أخبرتك " (Sana rivayet ediyorum) demesi şart değildir. Bu tür hadisler için " كتب إلي " veya " من كتاب " ibareleri kullanılır.

6- Şeyhin bir kitabı veya rivayeti, kendisinin de rivayet yoluyla aldığına işaret ederek öğrenciye vermesidir. Fakat öğrencinin bunu başkalarına rivayet etme hakkının olup olmadığı açığa kavuşmamıştır. Bu tür hadisler genelde " أخبرني " veya " عن " ibareleri ile başlar.

7- Vasiyyet: Şeyhin, vefatından veya yolculuğa çıkmasından önce kitabını veya kitaplarını yazılı olarak vasiyyetinde belirtmesidir. Bu tür hadislerin rivayetine " أخبرني وصية عن " veya " وصائي " ibareleriyle başlanır.

8- Vicade: Kişinin bir kitabı veya hadisleri raviyle muasır olup olmadığına bakmaksızın kullanmasıdır. Bu tür hadisler için " وجدت " , " قال " , " أخبرت " , " حدثت " ibareleri kullanılır.

Elimizde, bu ilim alma şekillerinden bazılarının Tabiun hatta Sahabe dönemine kadar gittiğine dair yeterince delil vardır. Fakat ben, "Târîhu't-Turâsi'l-Arabi" adlı kitabımda zikrettiklerime havale etmekle yetinerek bu delilleri sıralamayacağım.

Bununla birlikte rivayet metodlarının İslamın ilk dönemlerinde tam olarak belirginleşmediği de araştırmacıların dikkatinden kaçmaz. Bu asır içerisinde, daha sonraki iki asırda olduğu kadar tam bir şekil almasa da Mükatebe metodu hakkında bazı bilgiler bulabilmekteyiz. Bu metod basit bir ifadeyle " كتابا " (Yazı yoluyla...) şeklinde isimlendirilmiştir ki, hatalı tercemelerin başlangıç noktası da budur. Vicade ile Mükatebe arasındaki farkın açık olmadığı görülmektedir. İlk

Tabiilerden pek çoğu bu metodu reddetmiştir. İbn Sa'd'ın "Said b. Cübeyr hadis kitabini hoş karşılamazdı" şeklindeki sözü buna örnek verilebilir. Fakat bu metodun kullanımının Zührî dönemine kadar yaygınlaşmadığı da ortadadır. Bizzat bu metodla Emevi idarecileri meşgul olup geniş bir çerçeveye yayılınca Zührî, kendini bunun caiz olduğunu kabul etmek durumunda hissetmiştir. Mesela Şu'be şöyle demektedir: "İki Tabii olan Âmir eş-Şa'bi ile Ata b. Ebî Rabah'ın Hz. Ali'den yaptığı rivayetler kitabet yoluyla"dır".

Eski alimlerin, birbirlerinden rivayette bulunma metodlarıyla ilgili olarak hadis kitaplarındaki haberleri araştırır ve hadislerin isnadlarındaki eda sigalarını incelersek kolaylıkla görebiliriz ki, H. II. asrın ilk yarısında ve bundan önce I. asrın ikinci yarısında ilim alma sadece Sema ve Kıraat metoduyla olmamış, her şeye rağmen bu ikisi ilim alma yollarının en üstünü sayılsa bile, bunların yanında diğer iki metod olan Mükatebe ve Münavele de kullanılmıştır.

Hadis ilmiyle özellikle de Muhaddislerin tabakatıyla ilgili kitaplar bize müslümanların ilim elde etmek için yaptığı meşakkatli yolculuklara dair pekçok nakil sunmaktadır. Yine bu kitaplar hadislerin ve hadis kitaplarının pekçoğunun, "Sema" ve "Kıraat" gibi en üstün metodlarla rivayet etme hakkını elde etmek amacıyla yapılan ilim yolculuklarını da bize göstermektedir. Bu tip nakillerin hikayemsi bir özelliğe sahip olması yanlış anlamaların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bu haberlerden anlaşılmaktadır ki, müslümanların, İslam aleminin çeşitli bölgelerine dağılan ravilerin hafızalarında bulunan hadisleri ilk defa tedvin etmek amacıyla bir araya getirmeleri gerekmektedir. Bizler, hafızadan hadis rivayet etme kabiliyetleriyle övünen muhaddislerin, tedvin edilmiş olan kitapları ve rivayet usullerini kullandıklarını görüyoruz. Bu konudaki delilleri burada zikretmeyeceğim.

Fakat ilim elde etme yollarından olan ve İslami rivayetlerin gerçekte olduğundan farklı bir şekilde anlaşılmasında önemli bir tesiri olan Mükatebe üzerinde biraz durmak gerektiğine inanıyorum. Bu metod belki de günümüz araştırmalarındaki hatalı düşünüşün temel sebebidir. Kaynaklarda " من كتابه " veya " كتب إلي " ibareleriyle zikredilen bazı rivayetlere rastladım. Buna bağlı olarak, müellifin bu durumlarda yazıyı fiilen kullanmış olduğu konusundaki düşünce üstünlük kazanmış oldu. Böylece, özellikle de başka ibarelerin kullanıldığı rivayetlerin şifahi kaynaklara dayandığı şeklindeki düşüncenin hatalı olduğu ortaya çıkmış oldu.

Bazı örnekler vermek istiyorum: Bu tip rivayetlerin Ebû Davud'un Sünen'indeki bazı örnekleri Goldziher'in dikkatini çekmiştir; Ebu Davud, kitabı için kaynak olarak çoğu zaman tedvin edilmiş malzemeleri kullanmıştır. Bundan dolayı kitabında Kitabeti mutlak bir şekilde kötü olarak gösteren hadisleri zikretmez.

"من كتاب عمر بن حبيب عن محمد بن إسحاق" Schacht, Şâfiî'nin kullandığı "من كتاب عمر بن حبيب عن محمد بن إسحاق" şeklindeki ibareden, yaptığı rivayetlerin daima şifahi kaynaklara dayanmadığı ve Onun aynı zamanda tedvin edilmiş bir kaynağı kullandığı sonucuna varmıştır.

Kitabet terimi hakkındaki yanlış anlamaların en önemli örneğini Goldziher'in, Zühri'nin şu meşhur sözünü yanlış anlamasında görüyoruz: Zühri şöyle diyor: "İdareciler bizi zorlayınca kadar hadis yazımını hoş karşılamazdık. Sonra müslümanları bundan menedemeyeceğimizi anladık". Goldziher bu haberi şöyle yorumlamaktadır: "Buna göre bu konuda, Emevilere, iktidarda bulunan kendi ailelerinin çıkarları için akîdevî vesileler ortaya koyma yolunu açtığını bizzat Zühri itiraf etmiştir."

Yine muhaddislerin karşı çıktığı istilahlara hatalı düşünce tarzına neden olmuştur. Hadis kitaplarında bu konuda pek çok olumsuz hükümler görürüz. Mesela, Said b. Cübeyr'in hadis yazımını hoş karşılamadığı ve "Anladım ki, hadis yazmak kötü bir şeydir" dediği rivayet edilir.

Bu istilahın, Hadis Usulü kitaplarındaki açık tanımlamasını dikkate almazsak, bu hükümleri koyanlar hadis yazıyorlar ve kitap telif ediyorlardı. Daha önceki muhaddislerin eserlerinden de habersiz değillerdi. Yine, bu ibarelerle, kitabet yoluyla rivayeti tenkid ettikleri ve hedeflerinin tedvin edilmiş kitaplar olmadığı da ortadadır.

İlk bakışta şifahi rivayete delalet ediyor görünse de, herşeyden önce isnad silsilelerinde bulunan ve hakikatte kaynağa işaret eden ibarelere dikkat etmemiz gerekmektedir. Bu terimler H. I. asrın ikinci yarısında ortaya çıkmaya başlamış ve hadis usulü kitaplarında bunlara "Rivayet Lafızları" ismi verilmiştir. Bu lafızlar "...سمعت.. حدثنا، أخبرنا، سمعت.." şeklindedir. Eski olmalarına rağmen bu lafızların kullanımında bir ittifakın olmadığı da açıktır. Bazı muhaddisler "Sema" yoluyla alınan hadislerin naklinde "سمعت" deme itiyadındayken diğer bazıları, kıraat metodunu kullanırken "أخبرنا" ibaresinin tersine "حدثنا" ibaresini kullanmışlardır. H. II. asrın ikinci yarısında çoğunluk, her iki metod için de "أخبرنا" ibaresini üstün görmüşlerdir. Her durumda hadisi dinleyen kişinin, hadis meclisinde tek başına veya başka öğrencilerle beraber bulunduğunu açıklamaları gerekir. Bir defasında Evzaî'ye kendisinden çok miktarda hadis yazan bir öğrencinin durumu soruldu. Evzaî şöyle cevap verdi: "Şeyhin öğrenciye tek başına okuduğu hadisler için "حدثني", öğrencinin diğer öğrencilerle beraber işittiği hadisler için "حدثنا" ibaresi kullanılır. Öğrencinin tek başına şeyhe okuduğu hadisler için "أخبرني" ve toplu haldeki öğrencilerden birinin okuduğu hadislerin rivayeti için de "أخبرنا" ibaresi kullanılır. İcazet yoluyla alınan hadislerde "أخبرنا" ile rivayet edilir. Kıraat metodu için nadiren de olsa "نبأنا، أنبأنا" ibareleri kullanılabilir. Kitabet metodunda da "كتب إلي" ibaresi kullanılır.

İsnadlarda "عن" harf-i cerri de yaygın bir şekilde ve beraberinde rivayet metodunu gösteren bir fiil olmadan kullanılır. Tek başına kullanılan bu harf-i cerr, iki görevi yerine getirir: Bir taraftan isnadın kopuk olduğuna işaret ederken diğer taraftan rivayetin icazet yoluyla alındığını da gösterir. Mesela: "قرأت علي" قرأت علي " فلان عن فلان" ibaresi "Hadisi, rivayeti icazet yoluyla elde eden bir şeyhin yanında okudum" manası ifade eder. "عن" harf-i cerrinin ikinci fonksiyonu isnadlarla ilgilidir. "حدثنا وكيع عن علي بن المبارك عن يحيى عن معاذ بن جبل" şeklindeki bir senette "عن" harf-i cerri, biri diğerinden yüzelli yıl sonra vefat eden iki muhaddisi birbirine bağlamaktadır. Hadis Usulünde bu tür hadislerle "Maktu" veta "Mürsel" denmektedir ki, hadisin senedinin muttasıl olmadığına delalet eder. Telif tarihi açısından da, muhaddislerin de ifade ettiği gibi, senedi tam olmayan bir kitabın kullanıldığını gösterir.

"Vicade" denen ve güvenilir bir kitaptan yapılan alıntıyı gösteren ibareler de vardır. Bunlar müellifin bizzat yazdığı nüshalar veya meşhur rivayetler için kullanılır. Bunun telif tarihi açısından büyük bir önemi vardır. Ayrıca "قال،" "روى" gibi ibareler de kullanılmaktadır. et-Taberî, "حدثت" ibaresini, Vicade metoduyla elde ettiği kaynaklar için kullanır. Tercih edilen görüşe göre Taberî, kaynaklardan elde ettiği yüzlerce malzemeyi Tefsirinde ve tarihinde bu şekilde kullanmıştır.

İbn Hacer'in zikrettiğine göre Buhari, 1341 hadis için, mesela "قال،" "روى" gibi tarihî ve lugavî ibarelerle başlayan büyük miktarda nakiller yapmıştır. Buhari'nin kitabına aldığı hadislerle Taberî ve diğer muhaddis ve tarihçilerin kullandıkları arasında büyük bir fark vardır. Bu gibi durumlarda Buhârî, bütün ravilerin isimlerini hazfeder. Basit bir örnek verecek olursak; "قال بن عباس" diyerek hadisi zikreder. Hadis usulünde buna "Ta'lik" denmektedir. Taberî ise, "حدثت" tabirini ravi isimlerini hazfetmeden kullanır.

Şimdiye kadar hadis usulü ve ıstılahlarındaki çeşitli konulardan hareketle, isnadın şifahi rivayete değil, sika müelliflere ve ravilere isimleriyle beraber işaret ettiğini ortaya koymaya çalıştım. Bize ulaşan ilk dönem eserleri ışığında bu görüşü bugün de isbat etmemiz mümkündür. Yine Taberî'nin, Tarihinde "حدثنا بن حميد قال: حدثنا سلامة قال: حدثنا بن إسحاق" senediyle bir bilgi aktarırken, Muhammed b. İshak'ın Kitâbu'l-Meğâzi'sinden harfi harfine iktibaslarda bulunduğunu da isbat etmemiz mümkündür. Yine Tefsirinde, "حدثنا أبو عاصم" senedi de Mücahid'-in günümüze kadar ulaşan "Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm" adlı kitabından yaptığı iktibasa delalet eder. Çeşitli alanlarda bu tip pek çok örnek vardır.

Bugün Câmi' vasıflı kitaplardaki isnadlarda bulunan, kitapları günümüze kadar gelmiş müellifleri tanıyabildiğimiz ölçüde (mesela Buhârî'nin kullandığı isnadlarda bulunan "Malik" ismi, Malik'in Muvatta'na işaret eder) veya bu

konudaki diğer bilgilerin ortaya koyduğu nisbette, isnadlar için kullanılan kaynakların müelliflerini belirleyebiliyoruz. Mesela Buhari, "حدثنا علي بن المبارك" "حدثنا مسلم بن إبراهيم" isnadı hakkında "İbnü'l-Mübarek'in kitabındaki bu hadis Horasanlıların hadisi değildir. Bunu onlara Basra'da yazdırmıştır" açıklamasında bulunur. Yani Buhârî, şeyhi Müslim b. İbrahim'e ait olan ve Ali b. el-Mübarek'in kitabına dayanan bir kitabı kullanmıştır.

Başka bir örnek: İbrahim b. Ebi Talib, İmam Müslim'e, Sahih'inde Süveyd'den rivayette bulunmayı nasıl caiz gördüğünü sorunca Müslim: "Peki sen Hafs b. Meysere'nin nüshasını nereden buldun?" diye cevap vermiştir. İmam Müslim'in el-Camiu's-Sahih'indeki bu isnad, Süveyd b. Said'in (H. 248), Hafs b. Meysere'nin (H. 180) kitabına işaret ettiğini göstermektedir.

Fakat isnadlar genelde, elimizdeki kaynağın kullandığı kitabın ait olduğu müellifin ismini ortaya koyacak herhangi bir işaret taşımaz. Mesela Buhari'de gördüğümüz "محمد قال: حدثنا عبد الرزاق قال: أخبرنا معمر بن همام عن أبي هريرة" "حدثنا عبد الله بن" isnadındaki tüm isimler tanınan isimlerdir ve hepsinin eserleri vardır. Bu erken dönemdeki ilk alimler, kaynaklara olan yakınlıkları nispetinde, isnadlarda geçen isimlere dayanarak kitapların pek çoğuna vakıf olabiliyorlardı. Bu konuda bize de ancak pek nadir durumlar için geçerli geçici işaretler verebilmektedir. Bu nedenle kaynaklar arasındaki ilişkiyi, kitaplarda bulunan isnadlar yoluyla anlayabilmek için kendi metodumuzu bulmak ve İslamın ilk dönemlerine ait olan kaybolmuş bu kitaplardan bize ulaşan parçaları tesbit etmek zorundayız. Böylece bu kitaplardan bir kısmını tam şekilleriyle yeniden ortaya koyabiliriz.

Öyleyse kitapları şu şekilde incelememiz gerekir: İlk kaynaklarını araştırdığımız kitabın diğer isnadları fişlerde toplanır. Bu fişler son ravi isimlerine göre tertip edilir. Bu ilk müşterek isimlerden hareket edilir. Daha fazla müşterek isimleri ayırabilmek için diğer ravi isimleri araştırılır. Bu isimlerin sonuncusu konumuz olan kitapta kullanılan kaynakların müellifidir. Ravi isimleri sadece ilk isimde daha sonra farklılık gösterirse bu ilk isim, kullanılan kaynağın müellifidir. Bu müellifin kullandığı malzeme çeşitli kaynaklara dayanır. Eğer isimler ikinci ve üçüncü tabakalara kadar ortaksa bu, ilk ortak isimlerin ravileri olduğunu gösterir. İsimlerin farklılaşmasından önceki son ortak isim kaynağın müellifidir.

İslamın ilk dönemlerine ait herhangi bir kitabın kaynaklarını belirlemek istediğimiz zaman, bu kaynakların asıllarını aynı fişlerle ve metodla araştırmamız mümkündür. Buhari'nin kitabı araştırıldığında görülür ki, kaynaklarının yüzde doksanı şeyhlerine dayanır. Çok nadir olarak kendisinden iki veya üç tabaka önceki müelliflerin kitaplarını kullanır. Taberi'nin kaynakları bunun aksine daha eskilere dayanır. Bunun da ötesinde böyle bir çalışma bize, müellifin bazı

çalışma metodlarını ve müellifin kendi malzemelerini sıralama ve hazırlamada daha önceki malzemelere ne kadar bağlı olduğunu tesbit etme imkanı verir. Buhari sadece ihtisar yapmıştır. Çünkü O gerçekte, malzemelerini bir önceki tabakanın ikiyüz kadar kitabından almıştır. Bunların hepsi malzemeyi sınıflandırmada geniş çaplı bir gelişimi yansıtmaktadır. Halbuki görüldüğü kadarıyla Müslim, bölümlenmesini bir önceki tabakadan almıştır ama malzemesini mümkün olduğu kadar eski kaynaklardan almaya çalışmıştır.

İslami kitapların ilk kaynaklarını tesbit etmek için herşeyden önce isnadın H. II. ve III. asırlarda ortaya çıktığını ve ravi isimlerinin tamamen uydurulduğunu iddia eden yanlış görüşlerden kurtulmamız gerekir. Bunun da ötesinde, ilk asırlardan bize kadar ulaşan kitaplarda görmüş olduğumuz ravilerin isimleri için titiz bir fihrist hazırlamamız gerekir. Bu fihristleri ortak isimler açısından geniş bir zemin üzerinde kıyaslama imkanımız olacaktır.